

BOSNA HERSEK’TE ALFABE MESELESİ VE BOŞNAK YAZI DİLİNİN SADELEŞTİRİLMESİNE YÖNELİK TÜRKİYE İLE PARALEL OLARAK YAPILAN REFORM ÇALIŞMALARI

Ömer AKSOY*

ÖZ

Tanzimat’la birlikte Batılılaşma meselesi kapsamında dilin yeniden düzenlenmesi ve her kesimden insanın anlayabileceği biçimde sadeleştirilmesi, uzun bir dönem Türk entelektüellerin en mühim kültür meselelerinden birisi olmuştur. Genç Kalemler Dergisi ve bu dergi etrafında toplanan aydınlar tarafından başlatılan Yeni Lisan Hareketi kapsamında Türkçenin sadeleştirilmesi ve halka daha kolay ulaşılması düşüncesi, milliyetçi fikirlerin Osmanlı siyasi yaşamında yerini alması ile aynı dili konuşan Türk soylu halkların dil birliğine ve ortak bir alfabe kullanımına yönelik fikirlere dönüşecektir. Osmanlı Devleti’nin bir parçası olan Bosna Hersek ve Boşnaklar tarafında da Tanzimat döneminde yazı dilinin sadeleştirilmesi fikirleri tartışılmış, bu konu ile alakalı çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Ziya Gökalp’ın halka doğru düsturuna benzer bir biçimde Bosna Hersek’te kayıt altına alınan sözlü kültür ürünleri, Boşnak yazı dilinin çerçevesini belirleme noktasında aydınlara yol göstermiştir. Boşnak aydınlar, Avusturya-Macaristan hâkimiyeti döneminde yazıya geçirilen sözlü kültür ürünleri vasıtasıyla Boşnak yazı dilinin, Boşnak halkının kullandığı şekilde sadeleştirilmesi ve Türk toplumu ile manevi birliğin korunması adına yazı dilinin ve Arap alfabesinin reforme edilmesi üzerine çalışmalar yapmışlardır. Bu makaleyi yazmaktaki amacımız Boşnakların etnik bir aidiyet unsuru olarak dilin sadeleştirilmesi meselesinde sözlü kültür ürünlerine yönelmeleri ile Türk ve Boşnak entelektüellerin gönül birliği olan coğrafyalarla manevi bağları koparmama ve Batılılaşma hedefleri doğrultusunda yapılan benzer reform çabalarını gözler önüne sermek ve yapılan çalışmalar ile bunların mahiyeti hakkında bilgi vermektir.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat Dönemi, Bosna Hersek, Türkiye, Türkçe, Boşnakça, reform, sadeleşme.

* Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Edirne, ORCID: orcid.org/0000-0001-9837-7567, E-mektup: omeraksoy@trakya.edu.tr

ÖMER AKSOY

**THE ALPHABET ISSUE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND
REFORMS PARALLEL TO TURKEY AIMING TO SIMPLIFY THE
BOSNIAN WRITTEN LANGUAGE**

ABSTRACT

Along with the Tanzimat, the restructuring of the language within the context of the Westernization issue and the simplification of it to make people able to understand in every way, is considered as one of the most important cultural issues of Turkish intellectuals. The idea of simplification of the Turkish language and its easier accession to the public within the scope of the New Language Movement initiated by the Genç Kalemler Magazine and those intellectuals gathered around this journal will turn into nationalist ideas in the Ottoman political life and ideas for the language unity and the use of the a common Turkish alphabet for those peoples speaking the same language. Ideas of simplification of the written language in the Tanzimat period were discussed by Bosniaks in Bosnia and Herzegovina, which was part of the Ottoman Empire, and various studies were conducted on this subject. The oral culture products, which were recorded in Bosnia and Herzegovina in a way similar to Ziya Gökalp's through the people principle, led the intellectuals to determine the framework of Bosnian language. The Bosnian intellectuals worked on the reforming of the text language and the Arabic alphabet in order to simplify the Bosnian text language used by the Bosnian people and to preserve the spiritual unity with the Turkish society through the oral culture products written during the period of Austrian-Hungarian rule. This article aims to reveal and provide information about similar reform efforts that enable Bosnians to focus on oral culture in order to simplify language as an element of ethnic belonging and not to break spiritual bond with the geographies that have moral ties in terms of Turkish and Bosniak intellectuals in line with the Westernization objectives.

Keywords: Tanzimat, Bosnia and Herzegovina, Turkey, Turkish, Bosnian, reform, simplification.

Giriş

Avrupa'da cereyan eden milliyetçi hareketler neticesinde modern ulus ve ulus devlet anlayışı ortaya çıkarken teorik arka planda ulusa ait bir dil sembolizmi oluşturulmuştur. Bu dil, hayali cemaatin tarihten gelen ortak anlaşma aracı olarak cemaatin sınırlarını belirlemektedir. Öyle ki etnik kimlik ve milliyetçilik ile alakalı araştırma yapan birçok isim, millî kimliğin en belirleyici unsurlarından birisi olarak topluluğun sahip olduğu dili görmüştür. Konuşulan dil, cemaati tek bir paydada buluşturma işlevinin yanında topluluğa ulaşılması ve yönlendirilmesi noktasında mühim bir araçtır.

**BOSNA HERSEK'TE ALFABE MESELESİ VE BOŞNAK YAZI DİLİNİN
SADELEŞTİRİLMESİNE YÖNELİK TÜRKİYE İLE PARALEL OLARAK YAPILAN
REFORM ÇALIŞMALARI**

Mensubu olunan cemaat üzerinde etkili olunabilmesinin en temel koşulu anlaşılır bir dille onlara hitap etmektir. Toplumun okur-yazarlık oranının artırılması da bu etkinin daha geniş kitlelere ulaşmasını sağlayacaktır. Bu bağlamda toplumların terakkilerinin temel şartı olarak sahip oldukları dillerin reforme edilmesi ve aynı ulusu oluşturan unsurların tamamının anlayabileceği bir dil kullanılması, ulus ve ulusçu düşünce kapsamında entelektüellerin en temel meselelerinden birisi olmuştur. Türkçülük akımına bağlı olarak birçok Türkçü aydın, Türk toplumunun terakkisi noktasında dil meselesine eğilirken Boşnak entelektüeller de benzer kaygılarla önceleri Osmanlı kültürel hayatının bir parçası, daha sonra ise müstakil bir etnik gruba mensup olarak Boşnak dili ve alfabesinin yeniden düzenlenmesi ile alakalı çalışmalar yapmışlardır.

Boşnakçanın reforme edilmesi ve Boşnakçanın yazımında kullanılan Arap alfabesinin standartlaştırılıp tek ve ortak bir Arap alfabesi kullanımı ile alakalı öncü çalışmaların yapılması, bölgede Türk hâkimiyetinin fiilen sona erdiği ve Bosna Hersek yönetiminin Avusturya-Macaristan'a geçtiği 1870'li yıllara rastlar. Boşnak aydınların öncülüğünde başlatılan bu çalışmaların arka planında ise bir takım siyasi gelişmeler yatar. Osmanlı Devleti ve toplumunda cereyan eden sosyo-kültürel gelişmelere paralel olarak Bosna Hersek'te de yeni arayışlar ve yeni düşünce hareketleri, bunların neticesi olarak da başta dil çalışmaları olmak üzere edebî ve kültürel bir takım gelişmelerin ortaya çıkması söz konusudur. Osmanlı toplumunda ortaya çıkan her türlü sosyo-kültürel gelişme ise Boşnak toplumunu da doğrudan etkileyecektir.

19. yüzyıl boyunca Osmanlı yönetimi bir taraftan merkezî yönetimin otoritesini yeniden sağlamak için siyasî ve askerî anlamda büyük bir mücadele içerisinde iken diğer taraftan reform girişimleri ile Osmanlı toplumunun çok-etnili yapısının ve Batılı devletlerin kışkırtması ile ortaya çıkan ayrılıkçı hareketlerin önüne geçmek adına tedbirler alma yoluna gitmiştir. Ulusçu hareketlerin bir neticesi olarak 19. yüzyıl, Osmanlı toplumu açısından etnik sınırların iyice belirginleştiği bir dönem olmuştur. Bu durum, çok-etnili yapısı ile Bosna Hersek'i de doğrudan etkilemektedir. Çünkü Osmanlı padişahı olduğu dönemde İslamcı düşüncenin belirli bir süre Osmanlı Devleti'nin devlet politikası haline geldiği Sultan Abdülhamit'in tahta çıkışı ile aynı dönemde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna Hersek topraklarını ilhakı ile Bosna'da yaşayan ve Müslüman olmaları hasebiyle Osmanlı toplumunun asli unsuru olarak kabul edilen Boşnaklar, kendilerini Müslüman kimliklerini ön plana çıkararak beraber yaşadıkları

Slav gruplardan farklı bir etnik grup olarak yeniden tanımlama çabası içerisine gireceklerdir.

Osmanlı Devleti'nde Modernleşme Çabaları ve Dil Çalışmalarına Yansımaları

Osmanlı aydınları Avrupa'da ortaya çıkan fikir akımlarını ve kültürel hareketleri yakından takip etmiş, Batı menşeli yeni düşünceleri Osmanlı toplumuna yaymayı kendilerine gaye edinmişlerdir. Toplumun terakkisi adına girişilen bu hareketin başarılı olabilmesi için geniş halk kitlelerini bu yeni akımlarla tanıştırmak zarureti hâsıl olmuştur. Ağâh Efendi ve Şinasi öncülüğünde ilk özel teşebbüs ile çıkarılan Türkçe gazete olan Tercüman-ı Ahval'in öncelikli amacı, halkın anlayacağı dilden yazmak ve halkı sosyal, kültürel ve siyasal meseleler hakkında bilgilendirmektir. Gazetelerde kaleme alınan köşe yazıları da aynı gayeye hizmet etmesi için ilk kez Türk kültür hayatında yerini almaya başlamıştır. Edebî faaliyetleri ile ön plana çıkan çok sayıda isim halka ulaşabilmesi ve toplumun bilinçlendirilmesi adına edebî dilin sadeleştirilmesi ve halkın anlayabileceği bir dille eserler vücuda getirilmesi gerekliliği hususunda hem fikirdir. Alfabe ve dilin sadeleşmesi konusunda Namık Kemal, Cevdet Paşa, Fuat Paşa, Münif Paşa ve Ali Suavi gibi Tanzimat aydınlarının da içerisinde bulunduğu bir grup, alfabenin yetersiz olduğu ve ıslah edilmesinin zorunlu hale geldiği üzerinde dururken alfabe değişikliği konusunda ise isteksiz bir tutum sergilemişlerdir. Bunun sebebi, alfabe değişimi ile binlerce yıllık eserlerin bir işe yaramayacağı endişesidir. Arap alfabesinin bırakılıp yerine başka alfabe alınması fikri tam bir anlaşma sağlanamadığından terk edilmiştir.¹

Tanzimat aydınları dilin sadeleşmesi hususundaki düşünceleri pratiğe dökme konusunda başarısız olmuşlardır. Kaleme aldıkları edebî eserlerde Osmanlı toplumunun alışkın olmadığı fikirleri geleneksel edebî yöntemlerin yerine Avrupa menşeli yeni türlerde ortaya koyarken kullanmış oldukları ağır dil ve üslup ile halkın kendilerini anlamalarını imkânsız kılmışlardır. Osmanlı aydınlarının Batı'dan ithal ettikleri yeni fikirler, belirli bir zümreyle sınırlı kalmış, Osmanlı toplumu istenilen düzeyde Batı'da cereyan eden kültürel gelişmelerden haberdar olamamıştır.

¹ Abdullah Saydam, "Yenileşme Döneminde Osmanlı Toplumunu", *Genel Türk Tarihi*, C. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 555.

BOSNA HERSEK'TE ALFABE MESELESİ VE BOŞNAK YAZI DİLİNİN
SADELEŞTİRİLMESİNE YÖNELİK TÜRKİYE İLE PARALEL OLARAK YAPILAN
REFORM ÇALIŞMALARI

Edebî ve kültürel gelişmelerin yanında yine bu dönemde Türkçenin devletin resmî dili olması ile alakalı gelişmeler ile karşılaşırız. İstanbul'dan devletin resmî kurumlarına gönderilen talimatlarda resmî dairelerde kullanılan dilin sade olması istenmiştir. Devlet işlerinde daha sade bir dilin kullanımına yönelik Akif Paşa, Mustafa Reşit Paşa, Ahmet Cevdet Paşa, Münif Paşa gibi dönemin önemli devlet adamlarının çeşitli girişimleri ve destekleri söz konusu olmuştur. Resmî yazışmalarda sade bir dilin kullanılması, okullarda okutulan kitapların halkın anlayabileceği bir üslupla yazılması, Türk dilinin ihmal edildiği gibi ifadeler Tanzimat dönemi devlet adamlarının ve devlet dairelerinin yapmış oldukları yazışmalarda açıkça ifade edilmektedir. Tanzimat dönemi dil politikalarının önemli dönüm noktalarından bir tanesi de Türkçenin Osmanlı Devleti'nin resmî dili olduğuna dair 1876 Anayasasına konulan maddedir. Anayasanın 18. maddesinde "Tebaa-i Osmaniye'nin hidemât-ı devlette istihdâm olunmak için devletin lisan-ı resmîsi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır." demek suretiyle devlet dairelerinde çalışan memurlara Türkçe bilme şartı getirilmiştir.²

Dilin sadeleşmesi ve halka daha kolay ulaşılması düşüncesi belirli bir süre kültür hayatımızın merkezinde yer alacak olan Türkçülük akımı çerçevesinde yeniden Türk aydınının gündemine gelmiştir. II. Meşrutiyetin ilan edilmesi ile yönetimi ele geçiren İttihat ve Terakki Partisi Türkçülüğü devletin resmî politikası haline getirirken milliyetçilik mefhumunu, birleştirici özelliği sayesinde ulusçu düşüncenin en belirleyici unsurlarından olan dil cihetinden de yorumlamayı ihmal etmemişlerdir. Tanzimat aydınlarının Batılılaşma adına olmazsa olmaz gördüğü ve birincil önem atfettiği dilin reforme edilmesi meselesi, *Yeni Lisan Hareketi* adı altında Selanik'te çıkan *Genç Kalemler* dergisi etrafında toplanan Türk aydınlarının temel meselesi olacaktır. Bu düşünce doğrultusunda Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin ve Ali Canip Yöntem öncülüğünde Türk dilinin Türk halkının anlayabileceği bir şekilde kullanma gayretleri çerçevesinde bilimsel makaleler ve edebî eserler vücuda getirilmeye başlanmıştır. Bu dönemde, Tanzimat aydınlarının aksine başarıya ulaşan dilde sadeleşme ve reform girişimlerinin arka planında Türkçü-Turancı düşünce akımı yatar. Yeni Lisan hareketinin öngördüğü şekilde dilin reforme edilmesi ve Latin alfabesinin kabulü, bir taraftan Batılılaşma hareketlerinin zaruri kıldığı bir dönüşüm gibi yansıtılsa da esasında Türkçülük akımının bir neticesi olarak Türk dünyası ile olan bağların kopmaması adına yapılan bir düzenleme olarak okunabilir. Nitekim 1926 yılında Bakü'de düzenlenecek olan Birinci Türk Dünyası

² Saydam, *a.g.m.*, s. 555.

ÖMER AKSOY

Kurultayı da Türk dünyasının ortak bir meselesi olarak dil ve alfabe meselesinin tartışıldığı bir platform hüviyeti kazanacaktır.

Bakü Türkoloji kurultayında tartışılan konuların başında Türk soylu halkların aynı alfabeyi kullanması yani Latin alfabesine geçiş meselesi gelmekteydi. Kurultaya katılan Türkologların çoğu, kurultay başlamadan önce zaten Latin alfabesinin kabulü yönünde çalışmalar yapmışlardı. Kurultayda önde gelen bazı delegeler Türk topluluklarının Latin alfabesine geçmesini isterken Türk boylarının büyük bir kısmının idari olarak bağlı olduğu Sovyet yönetimi esasen Türk halklarının Kiril alfabesine geçmesini istemekte idi. Ancak böyle bir dayatmanın yaratacağı tepkiyi dikkate alan yöneticiler bir geçiş stratejisi ve süreci belirlediler. Buna göre önce Latin alfabesine geçiş gündeme getirilecek, batılı devletlerin tepkisi böylece ortadan kaldırılacak ve daha sonra Kiril alfabesine geçilecekti. Kiril alfabesine geçiş bu kurultayda gündeme getirilmekle birlikte üzerinde çok da ısrar edilmemiş, tartışmalar Arap alfabesi ile Latin alfabesi taraftarları arasında yaşanmıştır.³ Birçok Türk aydın, Türk boylarının Latin harflerini kabul etmesi yönünde görüş bildirmiştir. Türkiye Türklerinin de henüz Arap harflerini kullanması, Sovyet yönetimi Türkiye ile Türk dünyası arasındaki birliğin önüne geçmek adına Türk boylarının Latin harflerine geçişini desteklemiştir. Sonuç itibarıyla Latin alfabesi taraftarları galip gelmiş ve görüşlerini tüm katılımcılara kabul ettirmişlerdir. Sovyetler Birliği bünyesinde yaşayan tüm Türk boyları Latin alfabesi kullanımını kabul etmiştir. Tüm Türk topluluklarının Latin alfabesinde birleşmesi, Türkçülük akımının temel prensibi olan Türk birliği düşüncesinin dil yönünü temsil etmektedir.

Türkoloji Kurultayının ikincisinin iki yıl sonra, 1928'de Semerkand'da yapılması kararlaştırılmış fakat bu mümkün olmamıştır. 1936 yılında Aşkabad'da düzenlenen "Türkmenoloji Kongresi"yle Bakü Türkoloji kurultayı ile başlatılan süreç bütünüyle tersine çevrilmiştir. Bu kongrede Kiril alfabesine geçiş yönünde görüşler benimsenmiştir. Bu kongreyle birlikte Latin alfabesini isteyen Türkçü aydınlar ve Türkologlar tasfiye edilmeye ve tutuklanmaya başlanmış, Bakü'de yapılan Kurultay sonrasında Latin alfabesini kullanmaya başlayan Türk toplulukları, Aşkabad'da 1936 yılında yapılan Türkmenoloji kongresinden sonra Kiril/Rus alfabesine

³ Ahmet Buran, "Sovyet Türkolojisi ve Birinci Türkoloji Kurultayı", *Turkish Studies*, Volume 4/3 Spring 2009, s. 439.

BOSNA HERSEK'TE ALFABE MESELESİ VE BOŞNAK YAZI DİLİNİN
SADELEŞTİRİLMESİNE YÖNELİK TÜRKİYE İLE PARALEL OLARAK YAPILAN
REFORM ÇALIŞMALARI

geçirilmişlerdir.⁴ Türkiye’de ise halka daha rahat ulaşılması ve Türk soylu topluluklarla ortak bir alfabe paydasında buluşulması sürecin bir devamı olarak 1928 yılında gerçekleştirilen dil devrimi ile Arap alfabesi, yerini Latin alfabesine bırakmıştır.

Türkçenin sadeleşmesi ve alfabe meselesinde Tanzimat’tan Cumhuriyet Türkiye’sine değin geçen süreci genel olarak değerlendirecek olursak; dilin sadeleşmesi hususunda Tanzimat aydınlarının, kaynağı Avrupa olan özgürlük, bağımsızlık, hürriyet vb. siyasî ve kültürel mefhumların topluma kazandırılma düşüncesinin aksine daha sonraki dönemlerde yapılan reformların özünde ulusçu düşüncenin temel argümanlarından birisi olarak ulusal özelliği en iyi yansıtan dilin halkın konuştuğu şekilde ve yabancı etkilerden mümkün olduğunca arındırılmak suretiyle reforme edilme düşüncesi yatar. Aynı zamanda dil vurgusu ile soydaş Türk toplulukları arasındaki kültürel birliği sağlama, coğrafi uzaklıklara rağmen manevi bağların kopmasına engel olma gayretleri öne çıkar. Manevi ve kültürel bağları koruma adına yapılan bu tarz girişimler, sadece siyasi sınırların uzun yıllar öncesinde ayırdığı Türk soylu topluluklar için değil, Osmanlı bakiyesi topluluklar için de geçerlidir.

Boşnak Aydınların Dil Çalışmaları ve Bu Çalışmaların Politik Arka Planı

Osmanlı İmparatorluğu’nun siyasî ve kültürel başkenti İstanbul ve diğer kültür merkezi şehirlerinde bu gelişmeler yaşanırken, dilin reforme edilmesi ve manevi bağların kopmasının önüne geçme adına benzer reform girişimlerine Bosna Hersek’te de rastlarız. Türkiye’dekine paralel olarak Tanzimat dönemi Boşnak aydınlarının ilk reform çabaları özelde Boşnakların, daha geniş planda ise İslam dünyasının Avrupa karşısında geri kalmışlığını ortadan kaldırmak, halkı kültürel anlamda geliştirmek adına gerçekleştirilmiştir. Klasik Türk edebiyatı geleneğinde Arapça ve Farsça sözcüklerin yoğun bir şekilde kullanılması ve edebî faaliyetlerin sadece belirli bir zümre ile sınırlı kalması gibi Bosna Hersek’te de Osmanlı hâkimiyeti boyunca Boşnak dilinde edebî eserler kaleme alma geleneği oldukça geri kalmış, edipler Boşnakça yerine Türkçe, Arapça ve Farsça yazmayı yeğlemiş, Boşnakça vücuda getirilen eserlerde ise Türkçe, Arapça ve Farsça kökenli sözcükler yoğun olarak kullanılmıştır. Bu durum Osmanlı toplumundaki gibi sanatın sadece belirli bir zümrenin tekelinde olduğunun, edebiyatın didaktik

⁴ Buran, *a.g.m.*, s. 442.

gayelerden daha ziyade estetik ve sanat kaygısı ön planda tutulmak suretiyle vücuda getirildiği bir anlayışın Bosna kültürel hayatına egemen olduğunun göstergeleridir.

Boşnak aydınların üzerinde durduğu diğer bir konu ise Boşnakçanın yazımı meselesi olmuştur. Boşnakçanın yazımı konusunda Müslümanlar Arap alfabesini, Katolikler Latin alfabesini, Ortodokslar ise Kiril alfabesini kullanmışlardır. Boşnaklar Arap alfabesi kullanmalarının yanı sıra Latin ve Kiril harflerini de kısmen kullanmışlardır. İleride üzerinde duracağımız gibi Türk ve İslam dünyası ile bağların kopmaması adına dinî ve millî yönü ağır basan Boşnak entelektüellerin birçoğu Boşnakçanın yazımı konusunda Arap harflerini kullanmayı teklif edip bu doğrultuda dil çalışmalarına imza atacaklardır. Fakat 19. yüzyılın ikinci yarısına değin Boşnakçanın Arap harfleri ile yazımında tek ve yaygın bir kullanım söz konusu olmamıştır. Bu noktada Boşnak dilinin reforme edilmesi çalışmaları alfabe kullanımına tek bir standart getirilmesi ve dilin halkın konuştuğu Boşnakçaya uygun bir biçimde sadeleştirilmesi olmak üzere iki başlıkta devam ettirilmiştir.

Boşnakçanın reforme edilmesi meselesinin ilk ayağı olan; Arap alfabesinin Boşnakçaya uyarlanması ve tek bir standart kullanımın yaygınlaştırılması hususunda ilk çalışmalar 1860'lı yıllardan itibaren yapılmaya başlanmıştır. Bu çalışmaların ilk önemli ismi eğitimci, yazar ve şair kimliği ile tanınan Omer Hazim Humo'dur. Humo, eğitim kurumlarında ana dilinde eğitim yapılmaması ve Boşnak edebiyat tarihinde Boşnakçanın Arap harfleri ile yazımı noktasında karşılaşılan sıkıntılar üzerine çalışmalarını yoğunlaştırmıştır. Dilde reform yapılması ile alakalı ilk çalışmalara değin, Boşnakçanın Arap harfleri ile yazımında tek ve yaygın bir kullanım noktasındaki sıkıntılarının çözümü adına tüm şairler Arap alfabesini Boşnak diline kendi yöntemleri ile uyarlamışlardır. Humo da bu problem üzerinde durmuştur. İnsanların temel eğitimlerini ana dillerinde yapmalarının öneminden bahsetmiş, Boşnakçanın kullanımının başta eğitim kurumları olmak üzere geniş halk kitleleri arasında yayılabilmesi adına Arap harflerinin standartlaştırılması ve Boşnakçanın eğitim kurumlarında eğitim dili olarak kullanılmasına yönelik çalışmalar yapmıştır. 1865 yılında yayımlanan meşhur eseri *Sehvetü'l-Vüsul*'de medreselerde Türkçe ve Arapça eğitimin yerine Boşnakça eğitim verilmesi gerekliliği hakkındaki görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir:

*Dobro znadi, svakom insanu svoj jezik od sviju jezika odveće lakši je.
Nama Bošnjacima naš jezik veoma je lagahan, da se opiše arapskim*

**BOSNA HERSEK'TE ALFABE MESELESİ VE BOŞNAK YAZI DİLİNİN
SADELEŞTİRİLMESİNE YÖNELİK TÜRKİYE İLE PARALEL OLARAK YAPILAN
REFORM ÇALIŞMALARI**

resmi-hat-tom i jazijom kao što je u Musafu....Moj sinak! Ovo vako ti velim: ezberlejiši ovaj ćitab, hedželejši, namah odmah anlaiši i, kako sam opiso, arabskim resmi-hattom jazijom, da napišeš sibjanu. Mučnije je učiti u selu. U kasabi svako veliko ćeljada, koje u musafu umi učiti, naši bosanski riči kako će se učiti ovi napisani šerh i talimat turski i bosanski sam sobom neka gleda i hedželejše i promisli kako se govore, odma namah primiće. Lasno je, ne treba niko da mu pamti i prokaziva.

U našem kadiluku ovi naš bosanski ilmihal puno ćeljadi kupilo je, pa odma namah sobom napamtili i primili. Oni rekoše: ostalim ćitabima primanju fajda nam i pomoć biva, elhamdu lillahi. Potlje tasnife deset godina ja i moji talibi đeci prokazivali smo, hitro i pravo primili bi i naučili, neće nikad zaboravit. Bosansku đecu vazda vidili smo pet godina turćijatom ilmihal uče i ćališe i pravi ilmihal zanauče, i što zapamte, zaboravljaju ga.

Ah, da je Bog do meni, kad sam počeo učiti, ovi hazur ćitab bijo!

(İyi bil, her insana kendi dili tüm dillerden çok daha kolaydır. Bizim için Kur'an gibi Arap harfleri ile yazılan Boşnak dili oldukça basittir. Oğlum, sana şunu söylüyorum: Bu kitabı (kendi yazdığı Boşnakça ilmihali kastediyor) ezberle, hecele, hemen anla ve Arap harfleri ile yaz. Çocuklar için bu şekilde daha kolaydır. Köyde okumak daha zordur. Kasabada okuma yazma bilen ve Kur'an'ı da okuyabilen her insan bu kitabı kolayca kendi kendine öğrenerek okuyup anlayabilir. Kimsenin ona yardımcı olmasına gerek yok.

Bu bizim Boşnakça ilmihalimizi çok çocuk satın almıştır. Hemen okuyup öğrenecekler. Bu tasniften 10 yıl sonra ben ve benim öğrencilerim bu ilmihali hiçbir zaman unutmayacaklar. Boşnak çocukları gördük, 5 yıldır Türkçe ilmihal okuyorlar, çalışıyorlar ve ezberleseler de hemen unutuyorlar. Ah, Tanrım bana keşke eğitime başladığımda bu hazır kitabı (Boşnakça yazılan) bana verseydi.)

Humo'nun bu satırlarında milliyetçilik akımının etkisi mevzu bahis değildir. Bu dönem, bilhassa Müslüman Boşnaklar için kökene dayalı milliyetçi yaklaşımın taraftar bulması açısından oldukça erken bir dönemdir. Zira Türk hâkimiyeti söz konusu olmamasına rağmen Boşnaklar uzun yıllar Müslüman olmalarından hareketle Türk etnik adı ile adlandırılmaya devam etmişlerdir. Bu satırlar, Osmanlı medreselerinde eğitim dilinin Türkçe yapılması gayretlerine benzer bir şekilde Boşnak halkın muasır medeniyetler seviyesine ulaşması noktasında eğitimin ana dilinde yapılmasının gerekliliğine vurgu yapan ifadelerdir. Humo'nun bu düşünceleri Boşnakların

ÖMER AKSOY

kültürel hayatları açısından devrimsel nitelikte ifadelerdir. Uzun yıllar Türk hâkimiyetinde yaşayan Müslüman Boşnaklar, Osmanlı medreselerinde Türkçe ve Arapça eğitim görmüşlerdir. Humo'ya göre ana dili Boşnakça olan çocukların ilköğrenimden itibaren yabancı dilde eğitim görmeye başlaması, onların eğitim ve öğretim performanslarını olumsuz yönde etkilemektedir. Yazmış olduğu bir şiirde ise Boşnak dilinin kendileri açısından önemini şu şekilde belirtmektedir:

*Bez sumnje je babin jezik najljepši,
Svatko njime vama vijekom besjedi.*

*Draga braća Bošnjači,
Hak vam omer govori.⁵*

(Şüphesiz baba dili en güzel dildir, herkes yüzyıllardır bu dil ile konuşuyor. Sevgili Boşnak kardeşlerim, Ömer size hakikati söylüyor.)

Omer Humo ile birlikte Boşnak medreselerinde eğitim dilinin Boşnakların ana dilleri yerine Türkçe, Arapça ve Farsça yapılması, bu dönem aydınları tarafından Batılılaşma ve modernleşme yolunda bir engel olarak görülmeye başlanmıştır. Müslüman olmaları hasebiyle bir nevi din kökleri sembolize eden Arapça ve Türkçenin tedrisattan tamamen kaldırılması, muhafazakâr aydınların çok da istediği bir durum değildir. Etnik olarak aynı kökene mensup olduğu Slavlardan ziyade kendilerini İslam medeniyetinin bir parçası olarak gören Boşnakların, Doğu ile bağları koruyacak şekilde Boşnakçanın Hırvat ve Sırpın Latin ve Kiril alfabelerini kullanmalarının aksine Arap alfabesinin sistematize edilerek Boşnakçanın yazımında kullanılması, üzerinde duracakları diğer mesele olacaktır.

Eğitim kurumlarında eğitim ve öğretimin Boşnakça yapılabilmesi, Boşnakçanın Arap harfleri ile standart bir kullanımın yaygınlaştırılması gerekliliğini doğurmuştur. Boşnakçada kullanılan 5 ünlüye karşılık Arap alfabesinde ünlü sesleri karşılamak için sadece 3 işaret kullanılmaktadır. Benzer şekilde Boşnak dilinde 30 ses varken Arap alfabesinde bu sesleri karşılamak için sadece 28 işaret bulunmaktadır. Osmanlı Türkçesinde de benzer şekilde karşılaştığımız aynı işaretlerle birden fazla sözcüğün yazılması sorunu, Boşnakların Arap harflerini Boşnakçaya uyarlama konusunda yukarıda da ifade ettiğimiz gibi okur yazarların uzun yıllardır bireysel

⁵ Hazim Šabanovič, *Književnost Muslimane BiH na orjentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo 1975, s. 661.

BOSNA HERSEK'TE ALFABE MESELESİ VE BOŞNAK YAZI DİLİNİN
SADELEŞTİRİLMESİNE YÖNELİK TÜRKİYE İLE PARALEL OLARAK YAPILAN
REFORM ÇALIŞMALARI

yöntemlerle çözümler ortaya koymalarına neden olmuştur. Bu da yıllarca Arap harfleri ile yazılan Boşnakçanın o döneme değin standartlaşmış tek bir kullanımının olmamasında etkili olmuştur. Bu noktada Omer Humo, alfabenin Boşnakça seslere uygun bir biçimde yeniden düzenlenmesi ile alakalı ilk çalışmaları yapmıştır. Kendince geliştirdiği yeni sistem ile Boşnakçada bulunan seslerin tamamının Arap harfleri ile karşılanmasını hedeflemiştir. Ancak onun yazı sistemi Boşnaklar için çok kullanışlı ve pratik olmamıştır. Bu sebepten daha sonraki yıllarda onun ilk kez uyguladığı sistem yeniden düzenlemeye ihtiyaç duymuştur.⁶

Humo'nun Arap harflerinin reforme edilmesi ve Boşnak dilinin sadeleştirilmesi konusundaki düşünceleri sonraki kuşaklar için yol gösterici olacaktır. Özellikle dilin sadeleştirilmesi meselesinde sonraki kuşaklar Humo'nun fikirlerinden ilham alarak dilde sadeleştirme çalışmalarına imza atacaktırlar. Humo ise ilk nesil Tanzimat aydınlarının Türkçenin sadeleşmesi konusundaki teorik düşüncelerini yazmış oldukları eserlerde pratiğe dökemeyip ağdalı bir dil kullanmalarına benzer bir şekilde Boşnakçada Boşnak halkın anlayamayacağı şekilde çok fazla Arapça, Farsça ve Türkçe kökenli sözcüklerin kullanılmaması gerektiğini ifade etse de yazmış olduğu eserlerde çok yoğun olarak Arapça, Farsça ve Türkçe kökenli sözcüğe yer vermiştir.

Humo'dan sonra Boşnak dili konusunda yaptığı çalışmalarla Boşnaklarda Boşnakça bilinci oluşmasında etki sahibi olan bir diğer isim İbrahim Berbiç'tir. İstanbul'da eğitim gören ve Türkçeyi çok iyi bilen İbrahim Berbiç *Boşnakça Türkçe Muallimi (Bosansko turski učitelj)* adını verdiği karşılaştırmalı Türkçe-Boşnakça gramer kitabı ile Türkçenin gramer yapısının Boşnaklara öğretilmesini karşılaştırmalı bir yöntemle yapmıştır. Eser 1893 yılında İstanbul'da basılmıştır. Bu dönemde karşılaştırmalı gramer kitapları tek dilde yazılırken Berbiç eserini iki dilli hazırlamıştır. Bu sayede ilk kez Boşnakçanın grameri üzerine öncü çalışmalardan birisi kaleme alınmıştır.⁷ Eser bir taraftan Türkçe gramer kurallarını Boşnaklara öğretme gayesi taşırken, bir taraftan da Türkçe ile Boşnakça arasındaki benzerlikler ve farklılıklar belirtip Boşnakça'yı bazen Arap bazen ise Latin harfleri kullanarak yazmıştır. Gramer terimlerinin çoğunu Arap gramerinden almıştır. Bu eser, Boşnaklara Türkçe öğretme amacı yanında Boşnak dilinin sistemli

⁶ Muhamed Huković, *Zbornik alhamijado književnosti*, Preporod, Sarajevo 1997, s. 6.

⁷ Adnan Kadric, "İlk 'Komparatif' Osmanlıca Boşnakça Grameri: Boşnakça Türkçe Muallimi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2014, s. 524-529.

bir şekilde Arap alfabesine uyarlanması ve Boşnakçanın gramer yapısının Türkçe ile mukayese edilmek suretiyle ortaya konması açısından oldukça faydalı bir çalışma olmuştur. Berbiç'in gayesi sadece Boşnaklara Türk dilini öğretmek değil, aynı zamanda Türklere de Boşnakça öğretmektir. Berbiç'in bu çalışması bu dönemde Boşnakların ana dilleri konusunda oluşmaya başlayan hassasiyetin de aynı zamanda bir tezahürüdür. Zira Berbiç'in Boşnak dilini ön plana almak suretiyle vücuda getirdiği çalışması bu dönemde Boşnakça'ya karşı Boşnak aydınlar nezdinde oluşan eğilimin bir sonucudur.⁸

Avusturya-Macaristan hakimiyeti ile birlikte Boşnak entelektüellerin tartıştıkları meselelerden biri de özellikle Avusturya hükümeti tarafından uygulanan kültür politikalarının ve Avrupalı tarzda modernleşme hareketlerinin ortaya çıkardığı; Boşnakça edebiyat dilinde kullanılan Arapça, Farsça ve Türkçe sözcüklerin oldukça yoğun olması hasebiyle geniş halk kitlelerinin bu dile tam anlamıyla vakıf olamaması meselesi olmuştur. Avusturya politikalarının hedeflediği yapının Bosna Hersek'te kurulması için yapılacak yayın faaliyetlerinin geniş halk kitleleri tarafından takip edilmesi zaruri idi. Dilin sadeleştirilmesi yanı sıra Arap alfabesinin ıslah edilmesi ve belirli bir sisteme bağlanması ile alakalı çalışmalar da Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hâkimiyetini kaybetmesi ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna'nın yönetimini ele geçirmesinden hemen sonra uygulanan kültür politikalarının sonucu olarak hız kazandı. Boşnaklar arasında okur-yazar oranının düşük olması yanında, Boşnakça yazan entelektüellerin eserlerinde Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelere oldukça fazla yer vermesi, halkın edebî Boşnakçayı anlama noktasında güçlük yaşamasına neden olmaktadır.

Yazı dilinin Boşnak halkının konuştuğu dil olması gerektiği konusundaki teorik düşüncelerin başarılı bir şekilde pratiğe dökülmesi, Avusturya-Macaristan döneminde yapılan derleme çalışmaları ile halk dilinden kayıt altına alınan sözlü kültür ürünleri vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Bu çalışmalar, Boşnak entelektüellere somut bir halk Boşnakçası modeli sunmuştur. Esasında bu durum, meselenin siyasi arka planı ile yakından ilişkilidir. Avusturya-Macaristan, Bosna Hersek'te siyasî hâkimiyeti sağlamasının hemen ardından bölgede baskın olan Türk ve Müslüman kültürüne karşı Katolik Hırvatları desteklemesine rağmen Bosna Hersek'te yaşayan Katoliklerin hamisi olan Hırvatistan'ın büyüyerek nüfuz kazanması

⁸ Dževad Jahić, Senahid Halilović, Ismail Palić, *Gramatika Bosanskoga Jezika*, Dom Štampa, Zenica 2000, s. 57.

BOSNA HERSEK'TE ALFABE MESELESİ VE BOŞNAK YAZI DİLİNİN
SADELEŞTİRİLMESİNE YÖNELİK TÜRKİYE İLE PARALEL OLARAK YAPILAN
REFORM ÇALIŞMALARI

Avusturya-Macaristan tarafından hoş karşılanmamıştır. Benzer şekilde bölgedeki Ortodoksların hamisi pozisyonunda olan Sırbistan'ın Bosna'daki nüfuzunu hem Ortodokslar, hem Müslüman Sırpolar olarak tanımladığı Boşnaklar üzerinde artırması ve bölgede Bosna topraklarını da içine alacak şekilde kurulacak büyük bir Sırbistan devleti, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun bölgedeki çıkarları ile çatışmakta idi. Müslümanlar ise aynı etnik kökene mensup olmamalarına rağmen etnik algının din ve mezhep üzerine kurulu olduğu bu bölgede yüzyıllardır birlikte yaşadığı ve aynı dine mensup olduğu Türkler ile bağları koparmama gayretleri içerisindeydi. Bu hassas ortamda Avusturya-Macaristan, Bosna Hersek'i ilhak ederek kendi çıkarlarını koruma gayesi ile kendi belirlediği politikaları Bosna Hersek'te tatbik etme imkânına kavuşmuştu. Bu bağlamda bölgede Müslümanlar da dâhil olmak üzere etnik grupları milliyetçi politik akımlardan uzak tutmayı ve Bosna milliyetçiliği fikrini apayrı ve birleştirici bir unsur olarak geliştirmeyi hedeflemişti.⁹

Avusturya'nın Slav politikalarının mimarlarından olan ve aynı zamanda Bosna Hersek'e vali olarak atanan Benjamin Kallay, Boşnak sözcüğünün çerçevesini bütün dinî cemaatlerin mensuplarını kapsayacak şekilde genişletmek istiyordu. Öncelikli olarak Saraybosna müzesi kurulup Bosna'nın kadim tarihini aydınlatacak arkeolojik kazılar yapılmaya başlandı. 1893-1896 yılları arasında Saraybosna yakınlarındaki Butmir bölgesinde başlatılan kazı çalışmalarında Bosna'da yaşayan tarih öncesi kavimlere ait kalıntılar bulunmuştu. Butmir bölgesinde yaşayan insanların sosyal ve kültürel hayatlarını aydınlatacak neolitik dönemden kalma gündelik hayata ait aletler, toprak seramikler, süs eşyaları gün yüzüne çıkarılmaya başlandı.¹⁰ Butmir'de başlatılan ve Bosna'nın tüm bölgelerine yayılan arkeolojik kazılar Bosnalıların tarih öncesi dönemlere ait köklerini ortaya koymayı hedefleyen girişimlerin bir tezahürü idi. Kallay önderliğinde takip edilen tek bir Boşnak etnik kimlik projesi dil çalışmalarını da doğrudan etkiledi. Bosna Hersekli Katolik, Ortodoks ve Müslümanlar tek bir etnik topluluğu meydana getiren dinî cemaatler olarak aynı tarihî kökene mensup, aynı dili konuşan ve aynı kültüre sahip bir etnik grup olarak tanımlanacak, Boşnak olarak adlandırılan bu etnisitenin konuştuğu dilde Boşnakça olacaktır.

⁹ Noel Malcolm, *Bosna*, Çev. Aşkın Karadağlı, OM Yay., İstanbul 1999, s. 226.

¹⁰ Alojz Benac, "Mlade Kamenio i Prelazno Doba", *Kulturna Istorija Bosne i Hercegovine*, II Izdanje, Sarajevo 1984, s. 32.

Avusturya-Macaristan hükümetinin tüm Bosnalıların tek bir etnik topluluk olarak kabulü noktasında ön ayak olduğu çalışmalar, zamanla farkında olunmadan İslam temelli bir Boşnak etnisitesinin oluşumuna önemli bir etken olmuş ve yapılan dil çalışmaları da bu minvalde doğrudan etkilenmiştir. Bosna'nın ve Boşnakların kadim kültürel köklerinin ortaya çıkarılması adına Saraybosna Ulusal Müzesi Müdürü Kosta Hörman'ın öncülüğünde Bosna Hersek'in değişik bölgelerinden birçok folklor malzemesi kayıt altına alınıp 1878-79 yıllarında 2 cilt olarak yayımlandı.¹¹ Hörman'ın bu çalışması Boşnakların Arap harfleri kullanımından Latin harflerine geçişinde önemli bir basamak işlevi görmüştür. Nitekim Kosta Hörman'ın çalışmalarını 1893-1899 yılları arasında Saraybosna Belediye Başkanlığı yapan Mehmed Beg Kapetanoviç'in yaptığı çalışmalar takip etmiş, Kapetanoviç de ilk kez kayıt altına aldığı folklor ürünlerini Latin harfleri ile yayımlamıştır. Bu durum Boşnak tarihinde Boşnakçanın yazımında ilk kez Latin harflerinin kullanılması anlamına gelmekteydi. Kapetanoviç, Boşnakların batılılaşma ve modernleşme meselesinde eserleri ile radikal işler yapmış bir entelektüeldir. 1887'de *Narodno Blago (Halk Hazinesi)*, 1896-97'de *Istočna Blago (Doğu Hazinesi)* adlı eseri iki cilt halinde yayımlamıştır.¹² Boşnak dilinin gelişiminin yönünü oldukça önemli bir şekilde etkilemiştir. Onun kullandığı dil, Boşnak edebî dilinin bu dönemdeki gelişim aşamalarının ilk safhasını teşkil etti. Bu isimler kayıt altına aldıkları malzemeyi olduğu gibi yayımlayarak halkın gündelik hayatta kullandığı Boşnakçayı ilk kez edebî bir eserde kullanmışlardır. Kosta Hörman ve Kapetanoviç'in çalışmaları Boşnak halk dilinde yazı sisteminin geliştirilmesinde kendilerinden sonraki araştırmacılara yön göstermiştir. Bu çalışmalar sayesinde Boşnakça ileriki dönemlerde konuşma temel alınmak suretiyle yeniden biçimlenecektir.

Bosna Hersek'te yaşayan tüm dinî grupların aynı etnik gruba mensup olduğu politikası süreli yayınlar aracılığıyla da halka, bilhassa da Ortodoks ve Katoliklere empoze edilmeye çalışıldı. 1891 yılında kurulan ve adı dahi bu politikanın bir yansıması olarak verilen *Bošnjak* (Boşnak) adlı gazete, Kallay'ın politikaları doğrultusunda yayınlar yapmaya başladı. Zaten gazetenin editörlüğü görevi de Kallay'ın fikirlerinin en önemli savunucusu olan Mehmed Bey Kapetanoviç'e verilmişti. Gazetenin temel politikası

¹¹ Kosta Hörmann, *Narodno Pjesme Muhamedovaca u BiH, Knjiga I*, Zemaljska Štamparija, Sarajevo, 1888; Kosta Hörmann, *Narodno Pjesme Muhamedovaca u BiH, Knjiga II*, Zemaljska Štamparija, Sarajevo 1889.

¹² Mehmet Beg Kapetanoviç Ljubušak, *Sabrana Djela Mehmed-Beg Kapetanoviç Ljubušak 1-3, Narodna Blago, Istočno Blago I-II*, Svjetlost Sarajevo 1987.

BOSNA HERSEK'TE ALFABE MESELESİ VE BOŞNAK YAZI DİLİNİN
SADELEŞTİRİLMESİNE YÖNELİK TÜRKİYE İLE PARALEL OLARAK YAPILAN
REFORM ÇALIŞMALARI

Bosna Hersek'te yaşayan tüm dinî grupların aynı kökene mensup oldukları ve aynı dili konuştukları, bu grubun adının Boşnak, konuştuğu dilin ise Boşnakça olduğu düşüncesine insanları alıştırmaya çalışılmak olmuştur. Latin harfleri ile terkip edilen Boşnak gazetesi, o döneme değin Latin harfleri ile Boşnakça yayımlanan ilk süreli yayın olma özelliğine de sahipti. Bu açıdan da Boşnak gazetesi Boşnak dilinin Latin harfleri ile yazılması noktasında sonraki dönem Boşnak entelektüellere öncülük etmiştir. Dönemin en önemli Boşnak entelektüellerin yayın organı olarak 1900 yılında çıkarılmaya başlayan Behar dergisi gibi 20. yüzyılın başlarından itibaren çok sayıda süreli yayın Latin harfli yayımlanacaktır.

Avusturya-Macaristan hükümeti Boşnakçayı Bosna Hersek'teki tüm etnik grupların konuştuğu dilin resmî adı olarak kullanmıştır. Hatta Avusturya hâkimiyetinin ilk dönemlerinde Sırp-Hırvat dili olarak adlandırılan yerel dil, Boşnak yerel dili olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Benjamin Kallay, yerel hükümetin başında iken Bosna Hersek'teki tüm idari birimlerde kullanılan resmî dil Boşnakça olarak adlandırılmıştır. İç politikada artık belirgin bir şekilde tek bir Boşnak ulusal kimliğinin ve ulusal dilin oluşturulmaya çalışıldığı görülmektedir. Yine Kallay'ın politikalarının dil çalışmalarına yansması olarak Avusturya-Macaristan idaresi 1890 yılında Frane Vuletiç'e Bosna Hersek'teki okullarda okutulmak üzere *Gramatika Bosanskoga Jezika za Srednje škole (Ortaokullar için Boşnak Dili Grameri)* adlı çalışmayı hazırlatmıştır. Bu kitap 1911 yılına kadar Bosna Hersek'teki okullarda okutulmuştur. Fakat Kallay'ın Bosna Hersek politikasının geçerliliğini yitireceği 1907 yılından itibaren eser, Sırp-Hırvat dili grameri olarak adlandırılacaktır.¹³ Bu tarihten sonra Boşnak adı, sadece yerel Boşnak Müslümanların kendi yerel dilleri için kullandıkları bir adlandırmaya dönüşmüş, Boşnakça resmî statüsünü kaybederek sadece Müslüman Slavların dilini adlandırmaya başlamıştır.

Kallay'ın öncülüğünde başlatılan süreç geçerliliğini yitirse de Kallay'ın Bosna'da uygulamış olduğu kültür ve dil politikaları Boşnaklar ve Boşnak dili ve edebiyatının tarihî gelişimi açısından bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Sürecin tabii sonucu olarak Boşnak dili ve edebiyatı kavramları korunmakla kalmadı, Bosnalı Müslümanlar arasında Boşnak etnik bilinci oluştu. Avrupa tarzı modernleşme süreci devam ederken Boşnak etnik topluluğunun diğer etnik gruplardan ayırıcı vasfı olan İslam öncesi Bogomil

¹³ Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Boşnjačka Zajednica Kulture Preporod, Sarajevo 1997, s. 382.

ve İslam ruhunun korunması gayreti içerisine girildi. Bu etnik grubun konuştuğu dilde Boşnak dili olarak adlandırıldı. Sırp-Hırvat ve Sloven Krallığı ile Yugoslavya döneminde Boşnaklara ve Boşnak diline yönelik baskılara ve yasaklara kadar Avusturya Macaristan yönetimi boyunca Boşnakça Bosna Hersek'te yaşayan Müslümanların konuştukları dili adlandırdı. Benzer şekilde Türkiye'ye göçen Boşnaklarda konuştukları dili Boşnakça ve etnik adlandırmalarını Boşnak şeklinde sürdürdüler.¹⁴

Avusturya hükümetinin politikasının geçerliliğini yitirmesinde Müslümanlardan ziyade Hırvat ve Sırp'ların kendi aralarındaki kıyasıya rekabetin ve Sırbistan ile Hırvatistan'ın bölgedeki dinî gruplar üzerindeki etnik propagandalarının önemli etkisi olmuştur. Özellikle Hırvat ve Sırp'lar, bölgede yaşayan Müslümanların kendi etnik gruplarının bir parçası oldukları yönünde yoğun bir propaganda faaliyeti içerisine girmişlerdir. Öyle ki Boşnak düşüncesinin propagandasını yapmak amacıyla yayımlanmaya başlayan Boşnak gazetesi, Bosna'daki etnik grupların birbirlerine karşı kendi etnisitelerinin farklılıklarını, Malcolm'un ifadesi ile Müslüman din adamlarının muhafazakâr tutumlarının aleyhinde yazan ve hem Hırvat hem de Sırp milliyetçilerinin, Bosnalı Müslümanların aslında Hırvat veya Sırp olduklarını kanıtlama çabalarını bertaraf etmeye çalışan bir Müslüman yayın organına dönüşmüştür.¹⁵

Hırvat ve Sırp etnik adlandırmalarının Boşnak adının önüne geçmesi, ayrıca Hırvat ve Sırp'ların Bosnalı Müslümanları kendi etnik gruplarına ait gibi gösterme çabaları bir kısım Müslüman aydın nezdinde kabul görse de genel olarak Boşnak entelektüeller bu durumdan hoşnut olmamıştır. Buna tepkiler özellikle dil boyutunda doğrudan veya dolaylı olarak yansımalarını bulacaktır. Dönemin süreli yayınlarında Türkçe ile alakalı geçen ifadeler, Türkçe süreli yayın çıkarma gayretleri ve hatta Boşnak dilinin Arap harfleri ile yazımı konusunda yeniden başlatılan reform çabaları bu durumun yansımaları olarak okunabilir. İlk olarak dönemin Boşnak entelektüellerinin en önemli yayın organı olan Behar dergisinde çıkan bazı yazılar ve derginin Türkçe çıkarılmaya başlanması bu duruma güzel bir örnek teşkil eder. Boşnak entelektüellerinin buluşma noktası olan Behar dergisi Latin harfleri ile çıkarılmasına karşın 1906 yılından itibaren Türkler ile kültürel bağların koparılmasına adına Arap harfli Türkçe olarak da çıkarılmaya başlanacaktır. Derginin 15 Ocak 1906 tarihli sayısında Türkçenin yeterince ilgi görmemesi,

¹⁴ Jahić, *a.g.e.*, s. 59.

¹⁵ Malcolm, *a.g.e.*, s. 242.

BOSNA HERSEK'TE ALFABE MESELESİ VE BOŞNAK YAZI DİLİNİN
SADELEŞTİRİLMESİNE YÖNELİK TÜRKİYE İLE PARALEL OLARAK YAPILAN
REFORM ÇALIŞMALARI

incelenip araştırılmaması, tarihî köklere inilmekte geç ve yetersiz kalınmasına vurgu yapılmış ve Osmanlı hakimiyetinde dört yüz yılı aşkın süre kalan bir ülkenin mektep ve medreselerinde Türkçenin okutulma düzeyinin yetersiz olmasından duyulan üzüntüler dile getirilmiştir.¹⁶ Aynı yılın Mayıs ayında Türkçe de çıkartılmaya başlanan dergide Türkler ve Türkçe ile alakalı yazılan ifadeler konumuz açısından dikkat çekicidir; *Öncelikle Behar dergisi yanına söyleyişinde tatlılık olan Osmanlı Türkçesini de arkadaş yaparak kendini göstermek istiyor.* ifadesi ile derginin Boşnakça yanında Türkçede çıkarılmaya başlandığı bildirilmektedir. Türkçe, şu ifadelerle tanımlanmaya devam eder:

Şarkın İslam'ın beşiği olması, kendilerinin de Müslüman olması hasebiyle Arap alfabesi ile yazılan Şark dillerine meylimiz tabiidir.... Kur'an'ın nazil olduğu Arapçadan sonra en mühim lisan Türkçedir. En çok bu dile bağlıyız. Bosna Hersek Müslümanları için en önemli dil Türkçedir. Bunun pek çok sebebi vardır. Birincisi İslam dinine dair pek çok kitap bu dille yazılmıştır. İkincisi Türkçe, Hilafet makamını elinde bulunduran büyük İslam coğrafyasının resmi dilidir. Türkçe ana dilimiz olmamakla beraber yine bu lisandan vazgeçemeyiz...¹⁷

Bu ifadeler 20. yüzyılın başlarında Boşnak aydınlar arasında yayılan bir yönelimin tezahürüdür. Bu yönelim Türkler ile Boşnaklar arasında var olan kadim kültürel bağların siyasi ve coğrafi sınırların araya koyduğu mesafelere rağmen koparılmaması adınadır. Özellikle bu dönemde artan Hırvat ve Sırp grupların Bosnalı Müslümanların kendi etnisitelerinin bir parçası olduğu ile alakalı iddiaların karşısına Boşnakların daha çok Türklerle var olan bağları ortaya çıkarma adına gelişen bir öze dönüş hareketidir. Avusturya hükümetinin Hırvat, Sırp ve Boşnakları aynı etnik paydada buluşturmayı hedefleyen Bosnalılar fikri bir kısım Müslüman entellektüel tarafından benimsenmişti. Ancak Katolik ve Ortodoksların, Hırvat ve Sırp entitetlerine olan bağlılığı, diğer taraftan Müslümanların da Hırvat ve Sırplardan bağımsız olarak kendi entitetlerine mensup olduklarına dair görüş ve propagandaları çok yaygın bir hal almıştı. Böyle bir siyasî ortamda Bosnalı Müslüman entelektüeller hem bölgede hızla artan Alman kültürel nüfuzuna

¹⁶ Sibel Bayram, Gencay Zavotçu, “Bosna-Hersek'te Türkçe Basın: Behar”, *Balkanlarda Türkçenin Süreli Yayınlarıdaki Yeri ve Önemi Sempozyumu Tebliğ Kitabı*, CPU Printing Company, Sarajevo 2017, s. 251.

¹⁷ Genç Osman Geçer, “Bosna Hersek'te Türkçe Yayına Dönüşe Bir Örnek: Behar Mecmuası”, *Balkanlarda Türkçenin Süreli Yayınlarıdaki Yeri ve Önemi Sempozyumu Tebliğ Kitabı*, CPU Printing Company, Sarajevo 2017, s. 258-259.

karşı durabilme, hem de Sırp ve Hırvatların etnik propagandaları karşısında Türk ve İslam dünyası ile olan dinî ve kültürel bağları koparmama adına birtakım gayretler içerisine girmişlerdir. Bu gayretlerin önemli bir ayağını da dil çalışmaları oluşturacaktır. Batılılaşma ve çağdaşlaşma yolunda yapılan kültürel çalışmalarda Türk ve İslam dünyası ile olan tarihî bağlara özellikle vurgu yapılacaktır.

Latin harfli Boşnakça yazımın yaygın olduğu bu dönemde Arap harfli Boşnakça yazımı meselesi yeniden gündeme gelmiş, Arap harfli Boşnakça yayınlar yapabilmek için resmî girişimlerde bulunulmuştur. Bosna parlamentosunun matbaalarda basılan kitap ve mecmuaların Latin ve Kril alfabelerinin yanı sıra Arap harfli olarak da basılabilmesi ile alakalı almış olduğu karar, Viyana hükümeti tarafından veto edilmişse de Bosna Hersek'te Avusturya-Macaristan Devleti'ni temsil eden Vali Benjamin Kallay bu girişime onay vermiştir.¹⁸ Boşnakça'nın Arap harfli yazımı özellikle Müslüman Türk ve İslam kültürünün etkisi ile müstakil bir etnik topluluğu ihtiva edecek olan Boşnak etnisitesinin Türk ve İslam coğrafyası ile olan bağlarının korunması adına elzem görülmüştür. Bu doğrultuda Boşnak alfabesinin sistemli bir şekilde Arap harflerine uyarlanması yeniden gündeme gelmiştir.

İlk kez dönemin Bosna Hersek müftüsü Mehmed Cemaludin Çavuşeviç Arap alfabesini sistemli, basit ve anlaşılır bir şekilde Boşnak alfabesine uyarlamıştır. Cemaludin Çavuşeviç, Boşnak siyasî ve kültürel tarihinin çok mühim bir simasıdır. Eğitimci kimliğinin yanında 17 yıl boyunca Bosna Hersek müftülüğü yapmıştır. Onun, Boşnakçanın Arap seslerine uyarlanması konusunda yapmış olduğu devrimsel nitelikteki çalışmalar, kendisinden önce yapılan çalışmalara göre çok daha kolay anlaşılır bir yapıdadır. Çavuşeviç, Arap alfabesinde olmayan sesler yerine var olan seslere farklı işaretler getirerek yeni semboller oluşturmuştur. Noktalama işaretlerinde ise Boşnakçanın Latin alfabesi ile yazımında kullanılan sembolleri birebir Arap harfli sisteme uyarlamıştır. Geliştirdiği bu yeni sembolleri yapmış olduğu tüm kitap ve süreli yayınlarda uygulatmış, mekteplerde verilen dinî eğitimin de bu sembolleri kullanarak yapılmasına öncülük etmiştir. Çavuşeviç, Boşnakçada bulunup Türkçe, Arapça ve Farsçada bulunmayan sembolleri şu şekilde karşılamıştır:

¹⁸ Muhamed Huković, *Alhamijado književnost i njeni stvaraoči*, Biblioteka Kulturno Nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo 1986, s. 20.

BOSNA HERSEK'TE ALFABE MESELESİ VE BOŞNAK YAZI DİLİNİN
SADELEŞTİRİLMESİNE YÖNELİK TÜRKİYE İLE PARALEL OLARAK YAPILAN
REFORM ÇALIŞMALARI

lj (ly) sesine karşılık olarak ل
c (ts) sesine karşılık olarak چ
č (kalın ç) sesine karşılık olarak چ
đ (kalın c) sesine karşılık olarak چ
nj (ny) sesine karşılık olarak њ

Cemaludin Çavušević'in sistematize ettiği Arap harfleri kullanılmak suretiyle yine onun öncülüğünde *Muallim*, *Tarik*, *Misbah* gibi süreli yayımlar çıkarılmıştır. Bunlar, Arap harfli Boşnakça çıkarılmasının yanında Arap harfli Türkçe olarak da yayımlanmıştır. 1908 yılında yayımlanmaya başlayan *Tarik*'in ilk sayısında Çavušević tarafından Boşnakça kaleme alınan yazıda, gazetenin yayımlanma sebepleri ve Boşnaklara getireceği faydalar üzerinde durulmaktadır. Bir kısım ile Çavušević öncelikle Boşnakların İslam dinine ait temel bilgileri bilmeleri ve ardından Türk dilini öğrenmeleri gerekliliği üzerinde durmaktadır.¹⁹ Yine ilk sayıda Arap harfli Boşnakça bir dergi çıkarılmasının ne kadar önemli olduğundan bahseder. Latin ve Kiril alfabeleri ile terkip edilen yayımların, çok az sayıda Müslüman okuyucuya ulaşmasından ötürü Arap alfabesi ile Boşnakça bir dergiye ihtiyaç duyulduğu üzerinde durur. Dil ve alfabe meselesinde herkesin bir doğru dili öğrenmesinin mümkün olmadığını, İslam'ın gereklerini ancak kendi dilleri ile yani Boşnakça öğrenebilmenin mümkün olacağını söyler. *Tarik* da onun tabiri ile Müslüman alfabesi olan Arap alfabesi ile kaleme alınacaktır. Dergi yönetimi okuryazarlığın yaygınlaştırılması yönünde adımlar atılmasını, çocukların anlayacağı şekilde ana dillerinde eğitim vermeleri gerektiğini belirtip Bosna'daki Müslümanların diğer ülkelerin vatandaşlarına göre geri kaldığı bu yüzden eğitime önem verilmesi gerektiği üzerinde özellikle durur.²⁰

Yaklaşık iki yıl çıkarılan *Tarik* gazetesinin son sayısı 11 Nisan 1910 tarihinde yayımlanmıştır. Bu tarihten yaklaşık altı ay sonra Boşnakçanın yanında Arapça ve Türkçe yazılarında yer aldığı *Muallim* dergisi yayımlanmaya başlamıştır. Derginin çıkarılış amacı olarak Bosnalı Müslümanlara dinî eğitim vermek gösterilmiştir. Gazetede ana dilinde eğitimin önemini konu alan öğretici ve eğitici nitelikte yazılar kaleme alınmıştır. Bunun yanında İslam coğrafyasında basılan Boşnakça, Arapça, Türkçe kitapların tanıtımının yapılması derginin yayımlanma amaçları

¹⁹ Tarik, I/1908, s. I, s. 1-4; Sibel Bayram, "Bosna Hersek'te Türkçe Basın: Tarik", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 9, S. 45, s. 58-61.

²⁰ Salih Seyhan, Hakan Temizyürek ve Senada Dizdar, *Osmanlı Dönemi Bosna Basın Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 2016, s. 295-297.

içerisinde sayılmıştır. Derginin çıkarılışında Latin alfabesi yerine Arap alfabesi kullanılmasının nedeni şu şekilde açıklanmaktadır:

Mecmûamız -görüleceği gibi- kongrenin kararına tevfikân ahâlî-yi mahalliye lisânıyla, zebân-ı mâderzadımız ile ve Arap -daha doğrusu İslâm- hattı ile intişâr edecektir. Çünkü başka bir lisân ile intişâr ederse fâide-i matlûba hâsıl olamaz. Arap hurûfunu Lâtîn hurûfuna tercihimiz ise Arap hattı diyanet-i mukaddese-i İslâmiyyemizin hatt-ı resmiyesi olmaktan başka sâir memâlik-i fasîha-i İslâmiyyedeki ihvân-ı dinimizin isti'mâl ettiği hattı hemân be-tekmîl-i akvâm-ı İslâmiyyenin hatt-ı müştereki olması ve bizim elimiz ise şu din kardaşlarımızla daha bir râbîta-i diniyye kazanmaktır.²¹

Gazetenin ilk sayısında yer alan bu satırlarda açık bir şekilde Boşnakların İslam dinine mensup olması hasebiyle İslam alfabesi olan Arap harflerinin tercih edildiği ifade edilmektedir. Yine İslam alfabesini kullanmak suretiyle aynı dine mensup oldukları din kardeşleri ile dinî bağları güçlendirme gayesi net bir biçimde vurgulanmaktadır.

Bosna Hersek'te Türk ve İslam dünyası ile bağların korunmasına öncülük eden *Bosna Hersek İslam Cemiyeti*'nin bir diğer yayın organı *Misbah* dergisidir. *Misbah* dergisi 1912 ile 1914 yılları arasında Saraybosna'da yayımlanmıştır. Bosna Hersek İlim Cemiyetine ve Müslüman din adamlarına ait bir yayın organı olarak çıkarılmıştır. Derginin temel gayesi Bosna Hersekli Müslümanları ilmî, dinî ve sosyal konularda bilgilendirmektir. 1 Kasım 1913 yılına kadar Arap harfli olarak Türkçe ve Boşnakça yayımlanmıştır. Dergi, yaklaşık olarak bir yıl boyunca Türkçe yayımlanmıştır.²² *Misbah* dergisi, başta Bosna-Hersek olmak üzere dünya Müslümanlarının birliğini savunmuştur.

Avusturya-Macaristan hâkimiyetinin son dönemlerinde yoğunlaşan Arap harfli Boşnakça ve Türkçe süreli yayınların ve bu süreli yayınlarda Boşnakların İslam dinlerine mensubiyetlerinin açık bir şekilde vurgulanışı, Boşnakların Türk ve İslam dünyası ile olan bağların koparılmaması adına gösterilen gayretlerin bir yansımasıdır. Boşnakçanın Arap harfleri kullanılarak yazımı ve Arap harfli kitapların basımı 1941 yılına değin devam

²¹ Muallim, I/1911, s. I, s. 1-9; Sibel Bayram, "Bosna Hersek'te Türkçe Basın: Muallim", *Atatürk Üni. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 57, Erzurum 2016, s. 1797-1198.

²² Đorđe Pejanović, *Štamparije Bosni i Hercegovini 1850-1941*, Veselin Masleša, Sarajevo 1961, s. 15; Seyhan, vd., a.g.e., s. 298.

BOSNA HERSEK'TE ALFABE MESELESİ VE BOŞNAK YAZI DİLİNİN
SADELEŞTİRİLMESİNE YÖNELİK TÜRKİYE İLE PARALEL OLARAK YAPILAN
REFORM ÇALIŞMALARI

etmiştir. Cemaludin Çavuşeviç'in reforme ettiği Arap harfleri ile Boşnakça yaklaşık 40 eser bu tarihe kadar Bosna Hersek matbaalarında basılmıştır.²³ Buna rağmen muhafazakâr Boşnak entelektüellerin Türk İslam dünyası ile kültürel bağları korumak adına Arap alfabesini koruma ve Türk dilinde yapılan süreli yayınlar ile Türkçe öğrenimine Boşnakları teşvik etme yönündeki tüm çabaları, Avusturya-Macaristan hakimiyetinin sona erdiği dönemden itibaren tamamen ortadan kalkmıştır. Fakat Latin harflerinin kullanımı Bosna Hersek Müslümanları tarafından daha da benimsenecek, Latin harflerinin tedrisatta, bilhassa da geleneksel mektep ve medreselerin yerini alan Batı tarzı okullarda tamamen geçerli kılınması ile Arap harfleri, gelenekçi kesimin İslam coğrafyası ile olan bağlarının bir sembolü olarak dinî içerikli eserlerin yazımında kullanılan bir alfabe kimliğine bürünecektir. Avusturya-Macaristan hakimiyetinin sona ermesiyle başlayan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı ve devamında kurulan Yugoslavya Federasyonu dönemi ile Türkçe ve Arap harfli Boşnakça yazma girişimleri tamamen ortadan kalkacak Boşnak dili ise artık tüm resmî kurumlarda ve yayınlarda Sırp-Hırvat dili olarak adlandırılacaktır. Boşnakların Avusturya-Macaristan döneminde başlayan dil ve din bilinci uzun yıllar baskıya maruz kalacaktır.

Sonuç

Tanzimat dönemi Boşnak aydınların dil ve edebiyat yönünde yapmış oldukları çalışmaları; Boşnakçayı reforme etme, dili, özellikle edebî eserlerde kayıt altına alınan sözlü kültür ürünlerindeki Boşnakçadan ilham almak suretiyle sadeleştirme ve Arap alfabesini sistemleştirerek Boşnak diline uygun bir hale getirme şeklinde üç temel sebep üzerine temellendirdikleri gözlemlenir. Bunlardan ilk ikisini İslam coğrafyasını Batı karşısında geri kalmışlığının ana sebebinin eğitim sisteminde meydana gelen aksamalar ve Boşnak halkın yeteri düzeyde eğitim imkânlarından faydalanamaması üzerine girişilen reform hareketlerinin bir tezahürü olarak okumak mümkündür. Arap harflerinin sistematize edilmesi gayretleri ise iki nedene bağlıdır. Birincisi yine Boşnakların eğitim seviyelerinin yükseltilmesi ile ilişkilidir. Bu da tevhidî tedrisat dediğimiz tüm Boşnakların aynı eğitimi alarak Boşnak halk arasında düşün ve yazında bir birlik sağlama düşüncesinin tezahürüdür. İkinci neden ise Türk milleti ve İslam dünyası ile olan bağların koparılmaması gayretleridir. Boşnakların yazı dilinde Latin ve Kiril harfleri ile okuyup yazabilmelerine rağmen Arap alfabesi kullanımı noktasındaki ısrarlarının

²³ Huković, *a.g.e.*, s. 20.

arka planındaki sebep budur. 1878 yılı sonrasında bölgede Türk hâkimiyetinin resmî olarak sona ermesine rağmen Türkçe yayınların yapılmasına devam ettirmeye çalışması da aynı sebebin bir sonucudur. Hatta bu yayınlarda müellifler Türkçe yayın yapmalarının sebebi olarak başta Türkler olmak üzere İslam coğrafyası ile olan bağların koparılmaması olduğunu açık bir şekilde ifade etmişlerdir. Özellikle muhafazakâr yönü galebe çalan Boşnak entelektüellerin -ki bunların birçoğu eğitimini Türkiye’de tamamlamış ve Türk kültürünü yakından tanımış kişilerdir- Arap alfabesinin Boşnaklar tarafından kullanılması ve eğitimin Arap harfli Boşnakça yapılması hususunda önemli gayretleri olmuştur.

Netice itibariyle Tanzimat döneminde ve modern anlamda Boşnak ve Türk uluslarının teşekkülü esnasında Boşnak ve Türk aydınlar tarafından yapılan benzer girişimlere ve benzer sonuçlara tanık olmaktadır. Batılılaşma meselesinin en önemli aktörleri olan Tanzimat dönemi Türk aydınları geniş halk kitlelerine ulaşılabilirliği noktasında Türk dilinin yabancı dillerin tesirlerinden arındırılıp halkın konuştuğu seviyede anlaşılır bir biçimde kullanılması üzerinde ittifak etmişlerdir. Fakat yapılan tüm girişimleri, teoride geliştirilen düşüncelerin pratiğe geçirilememesi neticesinde sonuçsuz kalmıştır. Benzer şekilde Tanzimat dönemi Boşnak entelektüelleri Batılılaşma sürecinde halkın konuştuğu Boşnakçanın edebî metinlere ve eğitim kurumlarına hâkim kılınma gayretleri içerisine girmiştir. Fakat bu düşünceler ilk dönemlerde teorik düşünceden öteye geçememiş, hedeflendiği gibi dil, halkın çok da aşına olmadığı yabancı sözcüklerden arındırılmamıştır. Daha sonraki süreçte kayıt altına alınan sözlü kültür ürünleri, Boşnak yazı dilinin çerçevesini belirleyecektir. Sözlü kültür ürünleri vasıtasıyla Boşnak yazı dilinin oluşumu bize Genç Kalemler dergisi ve Yeni Lisan Hareketi öncülerinin Türkçenin sadeleştirilmesi konusundaki düsturunu anımsatmaktadır. Alfabe meselesinde de benzer bir süreç söz konusudur. Arap alfabesinden 1926 Bakü kurultayında tüm Türk soylu toplulukların ortak bir paydada buluşturulabilmesi adına Latin alfabesine geçiş meselesi, benzer şekilde Boşnak entellektüellerin Arap alfabesini ıslah etme ve dinî eğitim verilen mekteplerde bu alfabenin sistematize edilerek öğretilme gayretleri ile Arap harflerini kullanan Türkler ve İslam dünyası ile olan bağların devam ettirilmesi çabasının bir neticesidir.

BOSNA HERSEK'TE ALFABE MESELESİ VE BOŞNAK YAZI DİLİNİN
SADELEŞTİRİLMESİNE YÖNELİK TÜRKİYE İLE PARALEL OLARAK YAPILAN
REFORM ÇALIŞMALARI

KAYNAKÇA

BAYRAM, Sibel, “Bosna Hersek’te Türkçe Basın: Muallim”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 57, Erzurum 2016, ss. 1791-1808.

BAYRAM, Sibel-Zavotçu, Gencay, “Bosna-Hersek’te Türkçe Basın: Behar”, *Balkanlarda Türkçenin Süreli Yayınlarıdaki Yeri ve Önemi Sempozyumu Tebliğ Kitabı*, CPU Printing Company, Sarajevo 2017, ss. 244-253.

BAYRAM, Sibel, “Bosna Hersek’te Türkçe Basın: Tarik”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 9, S. 45, ss. 58-61.

BENAC, Alojz, “Mlade Kamenio i Prelazno Doba”, *Kulturna Istorija Bosne i Hercegovine*, II Izdanje, Sarajevo 1984.

BURAN, Ahmet, “Sovyet Türkolojisi ve Birinci Türkoloji Kurultayı”, *Turkish Studies*, Volume 4/3 Spring 2009, ss. 430-444.

GEÇER, Genç Osman, “Bosna Hersek’te Türkçe Yayına Dönüşe Bir Örnek: Behar Mecmuası”, *Balkanlarda Türkçenin Süreli Yayınlarıdaki Yeri ve Önemi Sempozyumu Tebliğ Kitabı*, CPU Printing Company, Sarajevo 2017, ss. 254-267.

HÖRMANN, Kostan, *Narodno Pjesme Muhamedovaca u BiH, Knjiga I*, Zemaljska Štamparija, Sarajevo 1888.

_____, *Narodno Pjesme Muhamedovaca u BiH, Knjiga II*, Zemaljska Štamparija, Sarajevo 1889.

HUKOVIĆ, Muhamed, *Alhamijado književnost i njeni stvaraoči*, Biblioteka Kulturno Nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo 1986.

_____, *Zbornik alhamijado književnosti*, Preporod, Sarajevo 1997.

IMAMOVIĆ, Mustafa, *Historija Bošnjaka*, Bošnjačka Zajednica Kulture Preporod, Sarajevo 1997.

ÖMER AKSOY

JAHIĆ, Dževad - Halilović, Senahid - Palić, Ismail, *Gramatika Bosanskoga Jezika*, Dom Štampa, Zenica 2000.

KADRİC, Adnan, “İlk ‘Komparatif’ Osmanlıca Boşnakça Grameri: Boşnakça Türkçe Muallimi”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2014, ss. 524-529.

KAPETANOVIĆ, Mehmet Beg Ljubušak, *Sabrana Djela Mehmed-Beg Kapetanović Ljubušak 1-3, Narodna Blago, Istočno Blago I-II*, Svjetlost Sarajevo 1987.

MALCOLM, Noel, *Bosna*, Çev. Aşkı Karadağlı, OM Yay., İstanbul 1999.

Muallim, I/1911, s. I, s. 1-9.

PEJANOVIĆ, Đorđe, *Štamparije Bosni i Hercegovini 1850-1941*, Veselin Masleša, Sarajevo 1961.

SAYDAM, Abdullah, “Yenileşme Döneminde Osmanlı Toplumunu”, *Genel Türk Tarihi*, C. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 524-594.

SEYHAN, Salih - Hakan Temizyürek ve Senada Dizdar, *Osmanlı Dönemi Bosna Basın Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 2016.

ŠABANOVIĆ, Hazim, *Književnost Muslimane BiH na orjantalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo 1975.

Tarik, I/1908, s. I, s. 1-4.